پژوهش و روش‌های تحقیق گام به گام

اولین گام تحقیق مسأله یابی است. محقق می‌بایست در ابتدا تفاوت موضوع و مسئله را مد نظر داشته باشد و با توجه به جزئی‌تر بودنمسأله از موضوع، منابع و روش‌های کشف آن را نیز بداند. بر او لازم است مساله پژوهشی خود را با توجه به منابع کشف مساله (کتب، پایان‌نامه‌ها، مراکز علمی–پژوهشی، سایت‌های تحقیقاتی، تجربیات شخصی، مراکز پاسخگویی به شبهات، محیط زندگی، مجلات و...) انتخاب نماید. او با در نظر داشتن هدف تحقیق خود، میزان ضرورت تحقیق و پیشینه آن را بررسی کرده، با تعیین کردن شیوه تحقیق، منابع و مآخذ مرتبط را استخراج نماید.

گام بعدی تدوین طرح تحقیق می‌باشد. در طرح تحقیق می‌بایست ابعاد و عناصر طرح مورد دقت قرار گیرد. مواردی چون بیان مساله، ضرورت، هدف، سوالات اصلی و فرعی، پیشینه، روش تحقیق، ساختار تحقیق، بخش ها و فصول، طبق ضوابط مرکز مدیریت، در طرح تحقیق باید مراعات گردند. مطالعه تحقیقات پایانی موجود در کتابخانه مدارس جهت تهیه طرحنامه‌های تفصیلی و اجمالی، روش مناسبی می‌باشد.

مرحله بعد مطالعه و جمع آوری اطلاعات می‌باشد. محقق با جستجو در منابع تحقیق خود به استخراج، ثبت و ضبط اطلاعات شناسایی شده پرداخته و ضمن فیش برداری و خلاصه نویسی، مآخذ مرتبط را مورد کنکاش قرار می‌دهد. بازدید از کتابخانه‌ها، مشورت با کتابداران با تجربه، جستجوی اینترنتی در پایگاه‌های پژوهشی و استفاده از نرم افزارها، ابزارهای مطلوبی برای کسب اطلاعات می‌باشند.

اطلاعات جمع آوری شده می‌بایست ساماندهی و طبقه بندی گردند تا دسترسی به آنها به سهولت انجام پذیرد و باعث صرفه جویی در وقت گردد. فیش برداری، خلاصه نویسی و اقتباس، از جمله روش‌های دسته‌بندی و تجمیع اطلاعات می‌باشند. استفاده از نرم افزارهای فیش نگار پیشنهاد مناسبی می‌باشد.

نتیجه‌گیری، استنتاج یا استدلال و یافتن پاسخ سوالات مطروحه، مراحل پایانی تحقیق می‌باشد که باعث به ثمر رسیدن تحقیق می‌شوند.

البته یکی از مهمترین اصول تحقیق، رعایت صداقت و امانت داری می‌باشد. متخلق بودن به اخلاق پژوهشی می‌بایست سرلوحه امور باشد. «کونوا دعاۀ الناس بغیر السنتکم».

در ذیل موارد مرتبط با هر بخش به شرح توضیح داده می‌شود:

نوشتن از دو فعالیت تشکیل شده است:

اول ـ نوشته عام:

بیان کتبی آنچه در درون آدمی هست و او می‌تواند به زبان عادی، دانسته‌ها، خواسته‌ها، اندیشه‌ها، عواطف و تخیلاتش را بنویسد. این نوع نوشته، جنبه اطلاع‌رسانی دارد. به کسی که این کار را انجام می‌دهد، نگارنده می‌گویند و این کار یک فن، مانند دیگر فنون است.

دوم ـ نوشته خاص:

در این نوع از نوشتن، مکنونات درون به بیان کتبی، هنرمندانه و زیبا نوشته می‌شود. در این صورت به او نویسنده می‌گویند و آن هم یک هنر است مانند هنرهای دیگر.

بنابراین، کسی که می‌تواند نوشته‌ای بی‌غلط و قابل فهم بنویسد، نگارنده است، اما اگر افزون بر درستی و قابل فهم بودن، زیبا هم خلق کند، نویسنده است. بدیهی است در نگارش صرف، نیاز به ذوق نیست، بلکه تنها آموزش و دانش کافی است، اما در نویسندگی افزون بر آنها، به ذوق هم نیاز است. کسی که می‌خواهد بنویسد «خورشید طلوع کرد

و کم‌کم روشنایی‌اش همه جا را فرا گرفت»، به ذوق خدادادی نیاز ندارد و افراد زیادی می‌توانند این کار را انجام دهند، اما اگر می‌خواهد بنویسد: «گل خورشید شکفت و کم‌کم رایحه آن در همه جا پیچید»، باید ذوق و استعداد هنری داشته باشد.

بین تحقیق و تألیف، رابطه عموم و خصوص من‌وجه برقرار است؛ یعنی ممکن است تألیف، همراه با تحقیق باشد و ممکن است تألیف باشد، اما تحقیق نباشد یا تحقیق باشد، ولی تألیف نباشد. (استادی، ۱۳۸٦، ص۱۱) تألیف از ماده «الف» به معنای پیوند زدن و به هم آمیختن و گردآوری مطالب مناسب است؛ یعنی مؤلف صرفاً گردآورنده مطالب از جاهای مختلف و تنظیم‌کننده مطالب و محتوای آن است که با تتبع و پژوهش دیگران به دست آمده است. البته این امر می‌تواند مقدمه تحقیق نیز باشد. (محدثی، ۱۳۷۳، ص٦۲)

آنچه در نویسندگی مهم است، این است که نویسنده بتواند یا به صورتی خلاق و مولّدانه، موضوعی را پرورش دهد و بیافریند و یا اینکه با اتکا به معلومات و محفوظات خود، یافته‌های ذهنی‌اش را با چینشی مرتب، قلمی روان و با رعایت اصول و قواعد نگارش خلق کند. باید دانست پس از شاهراه آموزش، دو راهه تحقیق و تألیف رخ می‌نماید. در مجموع، باید گفت نوشتن را باید با نوشتن آموخت و با تمرین و مطالعه مستمر، استعدادهای پنهان را شکوفا و قلم جامد را به روانی و زلالی نزدیک ساخت. برخی نویسندگان، کتاب‌ها را بر سه نوع تقسیم می‌کنند: چشیدنی، بلعیدنی و هضم‌کردنی. چشیدنی را باید گذرا عبور کرد. بلعیدنی، نکاتی مفید دارد اما، به تأمل و تعقل فراوان نیاز ندارد، مانند کتاب‌های تاریخی، قصه، رمان، فکاهیات و مجلات. هضم‌کردنی‌ها به تأمل برای فهم نیاز دارند، مانند کتاب‌های فنی، علمی و تحقیقی و آموزشی. (محدثی، ۱۳۷۳، ص۱۰۱ با تصرف)

ویژگی‌های یک نوشته خوب

موارد زیر از امتیازات و صفات شایسته یک نوشته خوب است:

الف. سادگی و کوتاهی جملات:

جملات باید کوتاه و زنده باشند. جملات طولانی و خسته‌کننده حتی پیام‌رسانی را نارسا و نامفهوم می‌سازد. به کارگیری واژگان مبهم، پیچیده و سنگین و اصطلاحات نامأنوس، ملال‌آور و خسته‌کننده است. برعکس، جملات کوتاه و ساده بر غنا و جاذبه اثر می‌افزاید و خیلی سریع، مفاهیم را به خواننده منتقل می‌کند. فاصله بسیار بین فاعل و فعل و نهاد و گزاره و پر کردن سطور از جملات و مطالب پراکنده و جملات معترضه، خواننده را حیران و سردرگم می‌کند و وقتی به انتهای جمله می‌رسد، مفاهیم اولیه را از یاد می‌برد.

ب. درست‌نویسی:

شناخت قواعد جمله‌سازی و ترکیب کلمات باعث قوام‌بخشی و ارزشمندی نوشته است. نویسنده باید مواردی چون نهاد و گزاره، حرف ربط، تناسب فعل و فاعل، ضمیر، اشارات، جملات شرطی و استفهامی و خبری، ترکیب‌ها و اضافات و زمان و دیگر موارد را بشناسد؛ چون نبود هر یک از آنها یا استفاده نابجای از آنها، به همان اندازه جمله را مشوش و نارسا می‌سازد. علایم نگارشی مانند تابلوهای راهنمایی و رانندگی یا حرکات چهره یک سخنران است که نبود هر یک از آنها یا نصب و استفاده غلط از آنها حادثه‌ساز است. در مقابل، استفاده درست از آنها به آدمی در پیمودن درست مسیر راه، ارائه مطالب یا خلق یک اثر خوب کمک می‌کند. کاربرد علایمی مانند نقطه، ویرگول، علامت سؤال، نقل قول، دونقطه، گیومه، پرانتز و مانند آن، نوشته‌ها را زیبا و رسا می‌سازد. (محدثی، ۱۳۷۳، ص۹۳ ـ ۹۲ با تصرف)

ج. برخورداری از پیام و هدف روش:

هدف و مقصود نویسنده باید واضح باشد. سردرگمی و پیچیدگی مفاهیم باعث بر هم خوردن ارتباط بین نویسنده و خواننده می‌گردد. هدف کلی و هدف از نوشتن هر پاراگراف باید مشخص باشد تا نویسنده در مسیر دست‌یابی به هدف، چه در یک پاراگراف و چه در مجموع مطالب حرکت کند. با هدف‌گزینی است که تک‌تک جملات در خدمت نگارش آن نوشته قرار می‌گیرند.

د. پرمحتوایی و کم‌حجمی:

پرهیز از پرگویی و اضافه‌گویی امری بایسته و شایسته است. باید با پرهیز از عبارت‌پردازی به سوی غنابخشی محتوا گام برداشت. البته رمزنویسی، مغلق‌نویسی و خلاصه‌نویسی هم نادرست است و به اصطلاح، باید از «اطناب مملّ» و «ایجاز مخل» پرهیز کرد. باید مطلب را طوری نوشت که مخاطب احساس ملال و خستگی نکند و در عین حال منظور نویسنده را با حداقل کلمات و جملات دریابد.

هـ فصاحت و بلاغت:

درستی کلمه و کلام و ترکیب الفاظ و سهولت و رعایت قواعد، فصاحت است. شناخت مقتضای حال و تناسب زمانی و مکانی و شرایط جامعه و روحیات خواننده و هم‌سویی با نیازها به بلاغت مربوط می‌شود. هر نوشته‌ای باید هم فصیح باشد و هم بلیغ و از قواعد و ضوابط فصاحت و بلاغت به خوبی پیروی کند.

و. خلاقیت و نوآوری:

نوشته‌های نوآورانه ارزشمند و قابل احترامند. ابداع می‌تواند هم در مضمون و دیدگاه پیام باشد و هم در شکل جملات و قالب‌های جدید در سبک نویسندگی. تکرار مکررات و بی‌محتوایی، نوشته را مطرود و ملال‌آور می‌سازد و با خواندن چند صفحه یا نگاه به فهرست مطالب بلافاصله خواننده خود را از آن بی‌نیاز خواهد یافت.

انواع تحقیق

تحقیق از جنبه‌های گوناگون به انواعی تقسیم می‌شود:

۱. بنیادی و کاربردی

«تحقیق بنیادی» تحقیقی است که با موضوع‌های زیربنایی در ارتباط است. ولی «تحقیق‌های کاربردی»، از جمله تحقیق‌هایی هستند که در پاسخ به مسائل عصری به انجام می‌رسد و نتایج آن برای اصلاح امور به کار می‌رود. برای نمونه، ناسخ و منسوخ و ظاهر و باطن و اعجاز قرآن، تحقیقی بنیادی است. اما نوگرایی، تحجرگرایی و پاسخ به شبهه‌ها و مسائل مستحدثه فرهنگی معاصر، کاربردی‌اند.

۲. میدانی و اسنادی(کتابخانه‌ای)

تحقیق میدانی تحقیقی است که بر روی پدیده‌های عینی محسوس و قابل اندازه‌گیری صورت می‌گیرد. به طور کلی، هر مطالعه علمی بزرگ یا کوچکی که روابط را به طور نظام یافته دنبال می‌کند و فرضیه‌ها را می‌آزماید و نیز در شرایط زندگی واقعی مانند: جوامع محلی، مدارس، کارخانه‌ها، سازمان‌ها و مؤسسه‌ها که اجرا می‌شود، از انواع مطالعه میدانی است. در تحقیقات میدانی، محقق از سه روش «مشاهده»، «مصاحبه» و «پرسشنامه» برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز خود بهره می‌برد.

در تحقیق اسنادی، اطلاعات لازم در مورد ریز موضوع‌های تحقیق، از طریق مطالعه کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها و دیگر آثار مکتوب که به طور معمول در کتابخانه‌های عمومی یا تخصصی موجود است و نیز با اندیشه‌ورزی و تدبر بر روی اطلاعات، به دست می‌آید. بر این اساس، پژوهشگر نخست باید نوعی کتاب شناسی متناسب با پژوهش

خود را فراهم آورد. منبع شناسی، محقق را آگاه می‌سازد که از هر منبع در چه موضوعی و به چه اندازه‌ای باید استفاده کند.

۳. درون رشته‌ای و میان رشته‌ای

بسیاری از موضوع‌ها به اعتبارهای گوناگون، در علوم متعددی مورد بحث قرار می‌گیرند. «تحقیق درون رشته‌ای»، تحقیقی است که برای رسیدن به نتایج مورد نظر، به مباحث مطرح در یک علم بسنده می‌شود. ولی در «تحقیق میان رشته‌ای»، باید به مباحث دو یا چند علم مراجعه شود. بر این اساس، مقایسه قصاص در علوم فقهی و حقوق، موضوعی میان رشته‌ای است. اما قصاص در فقه اسلامی، درون رشته‌ای محسوب می‌شود.

٤. متن پژوهی، موضوع یا مسئله پژوهی

برخی از تحقیق‌ها مانند: ترجمه و نقد یک اثر و یا تصحیح و تعلیق یک نسخهٔ خطی که برای حل یک مسئله یا مسائل خاصی انجام نمی‌شوند، را می‌توان «متن پژوهی» نامید. بعضی از پژوهش‌ها به موضوع خاصی می‌پردازد مانند شفاعت یا توسل اما برخی دیگر از تحقیق‌ها که برای پاسخ‌گویی به سؤال یا سؤال‌های خاصی انجام می‌شوند، «مسئله پژوهی» نام دارند؛ مانند اینکه بدانیم زبان قرآن، چه زبانی است؟ آیا عرفی است یا فرا عرفی؟

به این سه نوع پژوهش، متن محوری، موضوع محوری و مسئله محوری هم گفته می‌شود.

۵. تحقیق معناشناختی و پدیده شناختی

در تحقیق معنا شناختی، موضوع آن معناست و رابطهٔ معنا با لفظ، یا معنا با معنا بررسی می‌شود. معنا هم دو قسم است: الف) معنای بسیط که عبارت است از: مفهوم یا تصور؛ ب) معنای مرکب که عبارت از قضیه یا تصدیق است.

در «تحقیق پدیده شناختی»، موضوع آن پدیده یا رابطه دو پدیده خارجی با یکدیگر، بررسی می‌شود که آیا وجود یکی، سبب وجود دیگری می‌شود (تحقیق علّی) و آیا اوصاف مشترکی با هم دارند (تحقیق توصیفی) و مانند آن.

٦. تحقیق توصیفی، انتقادی و تبیینی

در «تحقیق توصیفی» پژوهشگر به گزارش دهی اطلاعات حاصل از تحقیق می‌پردازد، بدون آنکه در مورد آنها هیچ گونه اظهارنظری بکند. البته گاهی توصیف از منظر صاحبان اقوال و انظار است و زمانی نیز محقق از منظر یک ناظر بیرونی به اقوال می‌نگرد. ولی در «تحقیق انتقادی»، محقق علاوه بر گزارش اطلاعات، به ارزیابی و رد و اثبات آنها می‌پردازد.

در تحقیق انتقادی، برای اینکه طلبه‌ای بتواند با شناسایی مواضع غفلت و ایجاد هوشیاری برای تکرار نشدن آنها، در کار خویش بهره گرفته و با فرایند رساله نویسی آشنا شود، شایسته است آثار تحقیقی دیگران را بررسی و آنها را با توجه به اصول علمی، از زوایای گوناگون نقد و ارزیابی کند.

اما «تحقیق تبیینی» آن است که محقق می‌کوشد تا از زوایای پنهان موضوع تحقیق، مانند: علل، انگیزه‌ها، لوازم و عواقب آن پرده بردارد.

مراحل مهم پژوهش

١. مسئله‌یابی، فرضیه و طرح تحقیق

ابتدا انسان دغدغه حل مشکل و مسئله‌ای را در ذهن می‌پروراند و تصمیم می‌گیرد که در پی کشف این مجهول باشد. در واقع، انسان از مجهول به معلوم می‌رسد و این سؤال‌ها و مجهولات مبنای هر فرضیه علمی را تشکیل می‌دهند. پس از طرح مجهول و تشکیل فرضیه، برای بررسی و اثبات آن باید طرح تحقیق ریخته شود. طرح تحقیق، قانون

کار محقق است و هدف، محدوده کار، رئوس مباحث، ابزارها و روش تحقیق و منابع را روشن می‌سازد و مانع از پراکنده‌کاری و اتلاف وقت و نیرو می‌گردد.

۲. انتخاب روش تحقیق

نویسنده مقاله تحقیقی به تناسب رشته و موضوع مورد بررسی، روش خاصی را در امر تحقیق انتخاب می‌کند. در عین حال، از برخی قواعد و روش‌های عمومی نیز استفاده می‌کند که تقریباً در تمام مقاله‌های تحقیقی، مشترک است. روش تحقیق به دو نوع میدانی و کتابخانه‌ای تقسیم می‌شود.

۳. گردآوری مواد پژوهش و منابع تحقیق

پس از عبور از دو مرحله اولیه، محقق به معلومات خویش مراجعه می‌کند و از میان دانش و محفوظات خود، آنچه را با فرضیه و مجهول وی ارتباطی دارند، برمی‌گزیند، مرتب می‌کند و مقدمات استدلال خود را تشکیل می‌دهد. در اینجا نوع و میزان معلومات، مؤثر است. همچنین تسلط او بر ابزار و تکنولوژی روز در استفاده بهتر از منابع مکتوب و فضاهای مجازی اهمیت دارد.

این مرحله با کتاب‌شناسی آغاز می‌شود. سپس در حوزه مقالات به تفحص می‌نشیند و از پایان‌نامه‌ها نیز غافل نمی‌ماند. باید توجه داشت که در به کارگیری منابع، اصالت با اعتبار منابع است، نه تعدد آنها. همچنین فهرست منابع و مآخذ، نشان‌دهنده اعتبار علمی نوشته و بیانگر اشراف نویسنده بر منابع است. محقق باید تلاش کند از منابع قدیمی و جدیدترین تحقیقات، به درستی استفاده کند.

٤. تنظیم مطالب و نتیجه‌گیری

اساساً مشکل اساسی در تنظیم مطالب، در فقدان یا نقصان طرح تحقیق بروز می‌کند. در صورتی که محقق از ابتدا نقشه راهی بر اساس چارچوب نظری و با تکیه بر فرضیات پیش‌بینی شده داشته باشد و بداند که در جست‌وجوی چیست، در آن صورت، منابع هم با او همراه می‌شوند و در خدمت اهداف علمی او قرار می‌گیرند. البته مشکل دیگری هم در تنظیم مطالب وجود دارد که حاکی از ناورزیدگی در قوه تعقل و تفکر است که به ممارست و تمرین بیشتر نیاز دارد.

مسئله تحقیق

موضوع تحقیق باید به روشنی مشخص و تعریف شده باشد. چه بسا، علاقه به موضوع، ناشی از پیچیدگی آن و تنوع اندیشه دربارۀ آن باشد و پرداختن به چنین موضوعی، ما را به نتایج جامع و مطلوبی نرساند. بهترین راه، بررسی نظام مند یک موضوع، تقلیل آن به سؤال یا سؤال‌هایی قابل تحقیق است. تبدیل اندیشه‌ها در موضوع‌های کلی به سؤال‌ها و سپس اصلاح و پیرایش آنها و رسیدن به مسئله تحقیق، شامل یک فرایند آزمایش و خطاست.

هر پژوهش علمی با مسئله‌ای آغاز می‌شود و سپس با طرح سوال در پی پاسخ گویی به امور ناشناخته و مبهم بر می-آید.

باید توجه داشت که پایان‌نامه‌ای که به تتبع موضوع محورانه و موضوع‌های وسیع می‌پردازد، ظرفی وسیع، اما بدون عمق است. در حالی که پژوهش مسئله محور به پایان‌نامه، غنا و ژرفای ویژه‌ای می‌بخشد. اگر موضوع رساله گسترده باشد، غنایی کافی نمی‌یابد و هر چه جزئی‌تر و تخصصی‌تر باشد، ارزشمندتر می‌شود و دست‌یابی به اهداف نیز آسان‌تر خواهد بود. برای نمونه، پژوهش در مورد شفاعت، موضوع محوری است، اما هدایت این موضوع به سوی مأذون بودن در شفاعت یا طلب شفاعت در دنیا یا آخرت، تبدیل موضوع به مسئله‌ای خاص و عنوانِ قابل تحقیق است؛ به این صورت که آیا در شفاعت، اذن خداوند نیز دخیل است یا می‌توان در دنیا هم از شفاعت‌کننده طلب شفاعت

کرد یا اینکه این امر، تنها در آخرت ممکن می‌شود؟ در این حال، موضوع به مسئله تبدیل شده است. محقق در برخورد با یک مسئله، آن را به سؤال تبدیل می‌کند و همچنین از سؤال خود یک فرضیه می‌سازد و آنگاه فرضیه را به آزمون می‌گذارد، مانند اینکه در مسئله مأذون بودن در شفاعت، ابتدا آن را به سؤال تبدیل می‌کند که آیا مأذون بودن در شفاعت لازم است؟

سپس بر مبنای همین سؤال، فرضیه‌ای بنا می‌نهد که پاسخ حدسی اوست؛ مانند اینکه بگوید بر اساس آموزه‌های کتاب و سنت، مأذون بودن در شفاعت لازم است. سپس، همین پاسخ حدسی را به آزمون می‌گذارد و با بررسی در متون دینی، آن را اثبات یا رد می‌کند.

عناصر مهم در مسئله‌یابی

مسئله، توده‌ای از سؤال‌هایی بی‌پاسخ است که با توجه به واقعیت‌های موجود و خلاء معرفتی آن، در ذهن پژوهشگر شکل می‌گیرد. البته همه سؤال‌های ذهنی، قابل پژوهش نیستند؛ سؤال‌هایی مهم‌اند که ارزش تحقیق و تازگی و اولویت داشته و نیاز جامعه علمی را برآورده سازند و امکان دست‌یابی به منابع برای پاسخ‌گویی به آنها وجود داشته باشد. با توانمندی محقق هماهنگ بوده و قلمرو و حدود آن مشخص باشد. البته تعیین نوع مسئله، تعیین طرح دقیق و عنوان مناسب و پیشینه‌سازی مسئله، فرضیه یابی و روش‌شناسی مسئله نیز مورد انتظار است.

تبارشناسی مسئله

شناختِ نژاد، نسل و خاستگاه، اهمیت بسیاری دارد. باید بدانیم که مسئله مورد نظر در چه علمی ریشه دارد و در چه شاخه‌هایی قابل بحث است. با تبارشناسی درست، محقق از هر خلط و خطایی ایمن می‌ماند، مرزبندی‌ها را به درستی می‌شناسد، تحقیق خود را سامان‌مند می‌کند و چارچوب نظری، اصول، ضوابط، روش‌ها و ابزارهای تحقیق را از همان گسترهٔ خاص دریافت می‌دارد. درواقع، نوآور بودن نیز در گرو تبارشناسی دقیق است؛ زیرا ملاک نوآوری

در تحقیق، توجهی موشکافانه به تاریخ علم و تولید علم، به معنای رسیدن به امری جدید در تاریخ علم است. نکته اساسی اینکه، وقتی به یافته تازه‌ای رسیدیم، ممکن است آن پدیده نوین، مسئله، نظریه یا روشی تازه باشد.

اقسام مسئله

شاید بتوان مسئله را به فقهی، کلامی، فلسفی، روایی، تفسیری، تاریخی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و مانند آنها تقسیم کرد. این تقسیم‌بندی در اثر یک تبارشناسی درست صورت می‌پذیرد.

البته گاهی تقسیم مسئله به اعتبار، پیشینه، شخصی بودن، علمی بودن، هدفمندی و مانند آن هم قابل توجیه است.

طرح مسئله

بهترین راه طرح مسئله این است که در چند سطر اول به حقایق و واقعیت‌ها در قالب چند جمله خبری اشاره کنیم و پس از این مقدمه چینی ماهرانه، به شکلی طبیعی و منطقی، یک سؤال عمیق و نسبتاً کلی طرح کنیم. البته باید توجه داشته باشیم که انتقال از واقعیت‌های موجود به این پرسش، باید به صورت طبیعی انجام شود و به عبارتی، وصلهٔ ناجوری نباشد.

بایسته‌هایی درمورد انتخاب مسئله پژوهشی

در انتخاب مسائل پژوهشی، به نکته‌هایی باید توجه داشت که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱. پرهیز از دوباره کاری در تحقیقات و وفاداری به تحقیقات انجام شده پیشین؛

۲. مهم بودن مسئله تحقیق و ارزش بررسی داشتن آن (جدید و بدیع بودن موضوع، حد و مرز داشتن، مبهم نبودن و برخورداری از اهمیت و اولویت)؛

۳. علاقه‌مندی، کنجکاوی و کشش علمی برای شناخت آن؛

٤. بهره‌مندی از آموزش لازم و برخورداری از شرایط و توانمندی مناسب (متناسب بودن با توانایی، دانش و مهارت پژوهشگر)؛

۵. فراهم بودن اطلاعات برای سنجش و عملی بودن روش تحقیق؛

٦. وجود وسایل و امکانات، منابع و اسناد مورد نیاز تحقیق و اطمینان نسبی به موفقیت آمیز بودن آن؛

۷. پیش‌بینی مسائل، موانع، رویدادها و خسارت‌های احتمالی در رابطه با تحقیق؛

۸. وجود زمان لازم برای انجام تحقیق؛

۹. توجه به کُنه و جنبه‌های مسئله تحقیق با عنایت به سؤال‌های زیر:

۱ـ ۹. آیا زمینه مسئله، گستردگی و ویژگی‌های آن با توجه به پیشینه تحقیق بیان شده است؟

۲ ـ ۹. آیا مسئله، دامنهٔ مطالعه را محدود می‌کند؟

۳ ـ ۹. آیا مسئله قلمرو علمی تحقیق را مشخص می‌کند؟

٤ ـ ۹. آیا اهمیت مسئله، بر حسب یک یا چند ملاک زیر بررسی شده است:

الف) دست‌یابی به یک شیوهٔ نو در اجرای امور؛

ب) تدوین یک نظریه؛

ج) عمومیت بخشیدن و گسترش دانش و نظریه‌های علمی؛

د) پاسخ‌گویی به مسائل جامعه؛

هـ) پیشبرد روش شناسی در تحقیق؛

۵ ـ ۹. آیا می‌توان در مورد آن فرضیه‌هایی مطرح کرد؟

٦ ـ ۹. آیا فرضیه‌های تحقیق، قابلیت جهت‌دهی و هدایت سامان‌مند به تحقیق را دارد؟

۷ ـ ۹. آیا متغیرهای پژوهش در آن مشخص است؟

۸ ـ ۹. آیا تعریف عملیاتی متغیرهای آن امکان‌پذیر است؟

راه‌های انتخاب مسئله تحقیق

مسئله‌شناسی، ممکن است به یکی از طرق زیر انجام پذیرد:

الف) تجارب شخصی؛

ب) کنجکاوی در اطلاعات منتشره از سوی رسانه‌ها؛

ج) بهره‌گیری از دانش تخصصی؛

د) تمایل به حل یک مسئله؛

ه) بهره‌گیری از فرصت‌ها و تهدیدات پیش آمده؛

و) وقایع زندگی روزمره؛

ز) تأکید بر احیای ارزش‌های فردی؛

ح) مشاوره با متخصصان مجرب؛

ط) مراجعه به منابع و مقاله‌های تخصصی؛

ی) مراجعه به منابع الکترونیکی و محیط‌های مجازی؛

ک) بررسی قسمت انتهایی پایان‌نامه‌ها که دریچه‌های جدیدی از موضوع را گشوده‌اند.

خطاهای احتمالی به هنگام انتخاب مسئله

از آنجایی که انتخاب مسئله تحقیق، از پیچیدگی و ابهام‌های بسیاری برخوردار است، بیشتر محققان در تشخیص مسئله دچار مشکل می‌شوند. این مشکل، هنگام پیدا کردن مسئله تحقیق، بیشتر خود را آشکار می‌سازد؛ زیرا در پژوهش‌های غیردانشجویی، بیشتر، سفارش‌دهنده تحقیق مسئله تحقیق را بیان می‌کند و یا اینکه مسئله در یک فرایند آسیب‌شناسی تعریف و تدوین می‌شود. اما پژوهشگران به هنگام انتخاب مسئله پایان‌نامه، خود معمولاً مرتکب چهار نوع اشتباه عمده می‌شوند که عبارت‌اند از:

۱. مسئله را بدون تحلیل جنبه‌های گوناگون آن، شتاب‌زده انتخاب می‌کنند؛

۲. بدون مطالعه منابع مرتبط با موضوع، مسئله‌ای را انتخاب می‌کنند؛

۳. پیش از انتخاب مسئله‌پژوهشی، روش اجرای تحقیق را مشخص می‌کنند؛

٤. به جای تعریف دقیق و روشن مفاهیم موجود در مسئله، آن را به صورت کلی توصیف می‌کنند.

به طور کلی، آنچه اهمیت دارد، این است که بدانیم در پی پاسخ‌گویی به چه مسئله‌ای هستیم و به عبارت دیگر، باید مطمئن شویم که پیامدها و علایم یک مشکل را به عنوان مشکل اصلی در نظر نگرفته‌ایم.

بی‌شک، شناخت مسئله اصلی، بیش از حل مشکل اهمیت دارد؛ زیرا ممکن است هزینه و زمان بسیاری برای یک مشکل فرعی و کم اهمیت به کار گرفته شود. بنابراین، پیش از هر چیز باید اطمینان یافت که آنچه توجه ما را به خود جلب کرده، همان مشکل اصلی است یا تنها نشانه و علامتی است که باید از طریق آن، مشکل اصلی را ردیابی کرد.

ویژگی‌های مسئله تحقیق

اولین سطح از مسئله، صورت مبهمی از آن است و به همین دلیل، به آن مسئله می گوییم. این مشکل نیاز به صورت‌بندی دقیق منطقی دارد تا به مسئله تبدیل شود. انتخاب موفق مسئله در گرو معیار و شاخصه‌های خاصی مانند: محدود و مشخص بودن، مقید بودن، مورد علاقه بودن، سازگار بودن با توانایی محقق، دارای ساختار درست و محدود بودن است (مانند رابطهٔ توسل با توحید عبادی). اگر مسئله، کلی و یا دارای متغیرها و مفاهیم متعددی باشد، تفسیر نتایج آن دشوار خواهد بود. بنابراین، مسئله باید به گونه‌ای بیان شود که محدود باشد. کسی که درصدد مطالعه تطبیقی امامت در نزد معتزله، شیعه، اشاعره و اهل‌سنت است، خود را با مسائل بسیار متنوعی درگیر می‌کند. در چنین مواردی، صدها مسئله قابل تحقیق است و محقق، دچار سطحی‌نگری می‌شود. اما با محدود کردن موضوع و حصر توجه به یک یا چند مسئله، محقق می‌تواند به تحقیقی عمیق و دقیق دست بزند.

مسئله باید نو، توجیه‌پذیر و از اولویت بالایی برخوردار باشد. مسائل نو، سبب تولید علم می‌شود. نوآوری محقق در طرح مسئله، شرط لازم تولید علم است. برای انجام یک کار دشوار و پیچیده، باید به مسئله تحقیق علاقه کافی وجود داشته باشد؛ زیرا هر گونه مواجهه منفعلانه یا خلاف علایق، کارایی تحقیق را به شدت کاهش می‌دهد، مسئله تحقیق نیز اگر با توانایی و امکانات محقق هم‌ساز نباشد به نتیجه دلخواهی نخواهد رسید.

مسئله باید واجد همه شرایط، قیدها، بندها و دامنه تحقیق نیز باشد. در واقع موضوع به خودی خود، ذو جانب است و شفافیت و وضوح خاصی ندارد، اما وقتی که به جنبه خاصی از آن توجه می‌کنیم، در واقع، موضوع را تحدید و

به یک مسئله تبدیل کرده‌ایم. برای نمونه، مشکلی مانند تورم و بیکاری از موضوع‌هایی هستند که به تجزیه و تبدیل شدن به مسئله نیاز دارند. «بیکاری» یک مشکل است و مسئله‌ای به نام «جذب نشدن فارغ‌التحصیلان دانشگاهی به بازار کار» وجود دارد و پاسخ حدسی آن، «ناهماهنگی بین فارغ التحصیلان و نیازهای بازار کار» است. پس از بررسی های لازم این فرضیه در بستر عینی جامعه و دست یابی به نتیجه بررسی‌ها، می‌توان به نتایج تحقیق دست یافت و برای اصلاح، پیشنهادهایی را ارایه کرد. همچنین «طلاق» یک مشکل است و مسئله‌ای به نام «ازدیاد طلاق در زوج‌های جوان» وجود دارد و پاسخ حدسی آن، «صبور نبودن و تحمل نکردن سختی‌های پیش روی جوانان» است که پس از بررسی‌های میدانی و مصاحبه‌ای و تحلیل نتایج آن، به درستی یا نادرستی فرضیه تحقیق پی می‌بریم و در نهایت، یافته‌ها و راهکارهای لازم را ارایه می‌کنیم.

فرایند کلی یک مسئله پژوهش محور = مواجهه فعال با مشکل←تبدیل مشکل به مسئله ←تدوین فرضیه‌ها یا پاسخ حدسی محقق به مسئله ←آزمون فرضیه ←نظریه یا پاسخ نهایی محقق به مسئله

با توجه به این فرایند، اگر مسئله یابی نشود و تنها با موضوع محوری، کار پژوهش به انجام برسد، این کار تنها می‌تواند مقدمه‌ای باشد برای پژوهش‌های مسئله محور؛ زیرا پژوهش‌های موضوعی، کمتر به تولید علم می‌انجامد؛ زیرا جنبه‌های بسیاری دارد و پرداخت، کلی است. در حقیقت، موضوع پژوهی، بیشتر برای آموزش و اطلاع رسانی ترویجی مناسب است.

ناگفته نماند حتی در موضوع محوری هم از نظر مکان، محل، زمان و لایه بندی و تبارشناسی می‌توان آن را محدود و با دقت بیشتری روی آن تحقیق کرد. موضوع را می‌توان با طرح سؤال محدود کرد و پرسش‌ها اگر خوشه‌ای و زنجیروار باشند، موضوع بهتر تحدید می‌شود. سؤال‌ها را می‌توان به ترتیب مفهومی، توصیفی، توجیهی، تبیینی، تطبیقی، نقدی و راهبردی چیدمان کرد.

برخی از ویژگی‌های مسئله تحقیق عبارت‌اند از:

۱.محدود و مشخص بودن

مسئله باید محدود و مشخص باشد و مؤلفه‌های مفهومی آن نیز به شکلی آشکار و متمایز تعریف‌پذیر باشد. هر گونه ابهامی در صورت مسئله، موجب انحراف در فرایند پژوهش می‌شود. برای محدود کردن موضوع، می‌توان سؤال‌هایی را طرح کرد تا موضوع به مسئله خاصی محدود شود. اگر مسئله، کلی و یا دارای متغیرها و مفاهیم متعددی باشد، تفسیر نتایج آن مشکل خواهد بود. بنابراین، باید مسئله محدود و مشخص باشد. دانش‌پژوهی که می‌خواهد ولایت را نزد شیعه و مذاهب اربعه اهل سنت به صورت تطبیقی بررسی کند، خود را با مسائل بسیار متنوع درگیر می‌کند. در این حال، بایستی دامنه موضوع را محدود و از زاویه‌ای خاص، مانند «مأذون بودن در شفاعت، از دیدگاه فریقین» پژوهش را به انجام برساند.

۲. تازه بودن

مسئله باید نو و تازه باشد؛ به‌طوری که برای بررسی مجدد آن، توجیه کافی وجود داشته باشد. ضرورت‌های اجتماعی و اولویت معرفتی، دو معیار مهم در تشخیص این امر و انتخاب مسئله‌ای جدید هستند. نوآوری محقق در طرح مسئله، شرط لازم تولید علم است.

در عرف پایان‌نامه‌نویسی، تحقیقی تکراری تلقی می‌شود که ریز موضوع‌های آن با ریز موضوع‌ها و مباحث تحقیقات پیشین، یکسان و دستاورد جدیدی به همراه نداشته باشد. پرداختن به موضوع‌های تکراری، فایده و حاصلی ندارد. بنابراین، شایسته است که رویکرد محقق به موضوع‌ها نو و ابتکاری باشد.

۳.مورد علاقه‌بودن

هر گونه مواجهه منفعلانه و یا خلاف علایق، کارآیی تحقیق را کاهش و آن‌گونه که باید و شاید، ابعاد مسئله مورد واکاوی قرار نمی‌گیرد؛ زیرا محقق، انگیزه کافی برای انجام کار ندارد.

بی‌تردید، انجام تحقیق با دشواری‌های فراوانی همراه است؛ به طوری که سختی و پیچیدگی، انگیزۀ انسان را برای ادامه کار کاهش می‌دهد و این امر زمانی تشدید می‌شود که موضوع مورد بررسی، مطابق علایق و سلیقۀ محقق نبوده و او از ابتدا، موضوع را متناسب با روحیات و علاقه‌مندی‌های خود برنگزیده باشد.

٤. هماهنگ با توانایی‌های محقق

تحدید دامنه تحقیق، مرحله بندی پژوهش و افزایش آموزش‌های پیش نیاز رساله، تدابیری مهم، در جهت انطباق بیشتر توانایی‌های محقق با مسئله تحقیق است. اگر مسئله به گونه‌ای باشد که کار گروهی و مشارکتی را می‌طلبد، باید به همان سمت و سو رهنمون شود.

محقق باید با توجه به سوابق مطالعه‌و توانایی علمی خود، به انتخاب موضوع بپردازد. به طور معمول، پژوهندگان مبتدی،به متن‌پژوهی نقادانه و یا مسئله پژوهی به معنای خاص آن در موضوع‌های مستحدثه، ناآشنا و ناتوان‌اند.

٥. ساختار مناسب داشتن

مسئله را باید با تعبیری دقیق و ساختار درست بیان کنیم و از ایجاد هر گونه ابهامی بپرهیزیم.

اگر انتخاب موضوع یا مسئله، به درستی انجام شود، دست‌یابی به اهداف ممکن خواهد شد. در غیر این صورت، با انتخابی اشتباه، دچار سردرگمی و حیرانی خواهیم شد. برای نمونه:

موضوع‌های پژوهشی زیر از جمله عناوینی هستند که به درستی انتخاب نشده و دارای نقاط ضعف و نارسایی هستند. متأسفانه در برخی از موارد به دلایلی به تحدید موضوع تحقیق توجه کافی صورت نمی‌گیرد و چه بسا در مواردی دیده شده که همین عناوین کلی موضوع تحقیق قرار گرفته‌اند:

الف) بررسی و تحلیل آموزش در ایران و جهان

این موضوع، محدودیت نداشته و بسیار کلی است؛ زیرا با چهار مشکل زیر مواجه است:

یک ـ مشخص نیست چه مقطع آموزشی موردنظر است؛ آموزش را می‌توان در مقاطع پیش دبستانی، دبستانی، راهنمایی و دبیرستان و عالی بررسی کرد.

دوـ مشخص نیست که کدام زمینه یا بُعد آموزشی موردنظر است؛ آموزش را می‌توان از منظر اُفت تحصیلی، ترک تحصیل، حجم، ابعاد و عوامل، تجهیزات و لوازم کمک آموزشی و نحوه کاربرد آنها بررسی کرد. همچنین به نسبت فراگیران و مربیان و ویژگی‌های اساسی آنها همچون: سن، جنس، میزان تحصیلات و سابقه خدمت و میزان فعالیت‌های علمی و... نیز مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

سه ـ مشخص نیست که آموزش، در کدام دوره در ایران مورد توجه محقق است؛

چهار ـ مشخص نشده که منظور از جهان، کدام کشور یا کشورهاست.

ب) تاریخ تمدن اسلامی

به این موضوع نیز اشکال‌های زیر وارد است:

یک ـ مشخص نشده که کدام مقطع از تاریخ تمدن اسلامی مورد نظر است؛

دو ـ تاریخ تمدن را از دیدگاه کدام یک از مکاتب اسلامی مورد مطالعه قرار می‌دهد؛

سه ـ تاریخ تمدن اسلامی در کدام دوره مورد توجه است؛

چهار ـ تمدن اسلامی در تاریخ کدام کشور یا کشورهای اسلامی مورد نظر است؛

پنج ـ مشخص نکرده که چه مسئله‌ای را در طول تاریخ تمدن اسلامی جست و جو می‌کند.

ج) پیوند تاریخ و حدیث

این هم عنوانی مبهم است؛ زیرا افراد، تفاسیر گوناگونی از آن خواهند کرد. هر دو واژه تاریخ و حدیث به شکلی مبهم به کار رفته است. آیا مراد از حدیث، حدیث مصطلح اهل سنت است یا شیعه؟ و تاریخ، مربوط به کدام ادوار است و در کدام حیطه و گستره جغرافیایی باید مورد توجه قرار گیرد؟!

با تجزیهٔ یک مشکل به ابعاد آن، بهتر و سریع‌تر می‌توان از این نقیصه‌ها رهایی یافت؛ برای نمونه، در همین موضوع اخیر، ابعاد مشکل را می‌توان چنین در نظر گرفت:

یک ـ تأثیر فهم تاریخی بر فهم حدیث؛

دو ـ تأثیر فهم حدیثی بر فهم تاریخی؛

سه ـ تأثیر روش شناختی علم حدیث (روش اسناد روایی) بر تاریخ‌نگاری؛

چهار ـ تأثیر اسنادی تاریخ نگاری آغازین در دورهٔ اسلامی از حدیث.

در ضمن، باید به دورهٔ مورد مطالعه و نظرگاه یک مکتب خاص نیز توجه داشت تا با تمرکزبخشی به تحقیق، از پراکندگی‌های احتمالی جلوگیری شود.

در مرحله نگارش، ناگزیر به پیمودن مراحل چهارگانه هستیم:

الف) مقدمه: آغاز دل‌پذیری است که ذهن خواننده را برای ورود به بخش اصلی و بدنه مقاله یا نوشتار آماده می‌سازد.

ب) متن یا بدنه: حاوی مهم‌ترین و اصلی‌ترین مطالب مقاله است. نویسنده در این بخش، استدلال علمی خود را در جهت رد و اثبات فرضیه نخستین ارائه می‌دهد.

ج) نتیجه پایانی: در انواع مقالات، ممکن است نتیجه‌گیری‌ها کمی با هم متفاوت باشد، اما ضرورت وجود نتیجه‌گیری در هر تحقیقی انکارناپذیر است. این نتایج باید روشن، صریح و قابل دفاع و مستدل بوده و از حدس و گمان به دور باشد.

د) مستندسازی مقاله یا نوشته علمی: در نگارش مقاله به خصوص مقاله‌های تحقیقی باید از حدس و گمان و تخیل یا تکیه بر گفته‌ها و شنیده‌های غیر موثق، بدون منبع و تحقیق نشده جدا پرهیز کرد. نویسنده باید امانت‌داری را رعایت کند و خود را از اتهام سرقت ادبی و انتحال دور نگه دارد و در نهایت، با ذکر نشانی دقیق منبع، راه پژوهش را برای خوانندگان فراهم آورد.

مزیت‌های تهیه طرح تحقیق

طرح پژوهشی به محقق امکان می‌دهد تا در مراحل تحقیق، به عنوان یک نقشهٔ نظام‌دار از آن پیروی کند و در نهایت، ارزیابی تحقیق نیز براساس آن صورت می‌گیرد. طرح پژوهشی به ساده‌ترین بیان، نقشهٔ اولیه پژوهش است که چارچوب نظری آن را به دقت ترسیم می‌کند.

همان‌طور که می‌دانیم پژوهش، فرایند حل مسئله است. محقق برای رسیدن به پاسخ مسائل پژوهش، نقشهٔ تحقیقاتی را طراحی می‌کند که شامل سه عنصر اساسی برنامه، ساختار و استراتژی پژوهش است.

مراد از برنامه، الگوی کلی و فراگیری است که همه آنچه به وسیلهٔ محقق انجام خواهد شد، از نوشتن فرضیه‌ها و دلالت‌های ضمنی آنها تا تحلیل نهایی داده‌ها را شامل می‌شود.

ساختار پژوهشی، الگویی است که صورت‌بندی، شاکله و نمای کار را نشان می‌دهد. استراتژی پژوهش نیز روش-های گردآوری و تحلیل داده‌ها را در بر می‌گیرد و چگونگی دست‌یابی به هدف‌های تحقیق را بیان می‌کند و نیز روش حل مسائل و موانع و دشواری‌هایی که در حین اجرای پژوهش احتمالاً به میان می‌آیند را روشن می‌سازد.

اما فرایند تحقیق مانند پروژه ساختمانی است که از سه مرحله تشکیل می‌شود.

۱.طراحی نقشه و طرح؛

۲.تهیه مواد اولیه و ابزارهای مناسب؛

ج) ساختن بنا.

پروژه‌های تحقیقاتی نیز شامل: «طراحی نقشه و طرح پژوهشی»، «اجرای پروژه» (گردآوری اطلاعات و پردازش آنها) و «تدوین گزارش تحقیق»اند.

در واقع، کسانی که در تدوین پایان‌نامه به کام‌یابی و اثربخشی رسیده‌اند، در مقام طراحی نقشهٔ پژوهش از خلاقیت، ابتکار و دقتی کافی برخوردار بوده‌اند. تأثیر طرح تحقیقاتی در کارآیی و اثربخشی پایان‌نامه، جنبه‌های گوناگونی دارد. هر گونه ابهام یا اهمال در طراحی و تکمیل کاربرگ طرح تحقیقاتی، سبب نقصان در اصل تحقیق می‌شود. یکی از دانشمندان می‌گوید که اگر مرا مأمور قطع درختِ تنومندی کنند و برای این کار هشت ساعت فرصت دهند، شش ساعت آن را صرف تیز کردن تبر می‌کنم. این سخن اهمیت درنگ و تأمل در طراحی نقشهٔ پژوهش را آشکار می-

سازد. مگر نه اینکه اگر کسی بدون بصیرت کافی، در مورد امری، اقدام کند، مانند کسی است که در بیراهه، راهپیمایی می‌کند.

طراحی دقیق طرح پژوهشی، بسیاری از آفت‌ها و عوارض زیانبار را پیش‌گیری و درمان می‌کند.

ناگفته نماند که هر رسالهٔ علمی باید:

الف) پاسخ‌گوی شبهه و یا حل مسئله و یا دست‌کم همراه با تتبع و ارایه یافته‌های جدید باشد؛

ب) نوآوری و ابتکار و طرحی نو داشته باشد؛

ج) ضمن سلیس و روان‌بودن، به زبان و ادبیات علمی بیان شود؛

د) ساختاری روش‌مند و مقبول داشته باشد.

برای دست‌یابی به چنین پایان‌نامه‌ای، نگارندهٔ رساله باید چهار مرحله اساسی را طی کند:

۱. تهیه طرح تحقیق؛

۲. جمع آوری اطلاعات با مطالعه و تتبع؛

۳. ترکیب و تدوین مطالب با رعایت قواعد علمی و مورد پذیرش مجامع علمی؛

٤. تدوین مطالب در قالب رسمی یک پژوهش.

نقش طرح تحقیق در فرایند پژوهش

در طرح تحقیق، پژوهشگر باید ابتدا به روشنی قلمرو و محدودهٔ موضوع تحقیق که در واقع، همان سؤال اصلی تحقیق است را توضیح دهد و بگوید درصدد حل چه مشکل و پاسخ‌گویی به چه پرسشی است.

طرح پژوهشی، هم ترتیب زمانی هر فعالیت را مشخص می‌کند و هم چگونگی انجام فعالیت‌ها را به نوعی توضیح می‌دهد. از این گذشته، بر اساس کیفیت طرح تحقیق، توانایی و درجه علمی پژوهشگر نیز مشخص می‌شود و همچنین با هم‌فکری و مشاوره علمی، از ابتدا کاستی‌های طرح برطرف و به وزانت علمی کار در پرتو خرد جمعی افزوده می‌شود.

بنابراین، در فرآیند پایان‌نامه‌نویسی آماده کردن طرح تحقیق، گامی مهم و اساسی در طرح پیشنهادی است. دانش‌پژوه باید بداند که:

۱. آیا این موضوع، ارزش بررسی و تحقیق را دارد؟

۲. آیا من توانایی لازم برای انجام تحقیق (مورد نظر) را دارم؟

۳. آیا میل و علاقه‌ای به انجام این تحقیق دارم؟

٤. آیا منابع و اطلاعات کافی دربارۀ این پژوهش در دسترس است؟

۵. آیا می‌توان استادی مسلط و متخصص برای هدایت پایان‌نامه به سمت نتیجه‌ای مطلوب را انتخاب کرد یا خیر؟

و...

مسائل کاربردی و نظری بسیاری وجود دارد و ارزش هر موضوعی می‌تواند بر مبنای هدفی که دنبال می‌شود مورد قضاوت قرار گیرد. بهتر است موضوع‌پایان‌نامه‌ها با مسائلی مرتبط باشد که در حوزه‌های تخصصی وجود دارد. در مرحله موضوع‌یابی، توانایی دانش‌پژوه، نیاز جامعه، دسترسی به استادی شایسته، آشنایی با موضوع و مهم بودن آن، علاقه‌مندی به موضوع و اطمینان از دست‌یابی به اطلاعات از طریق مراجعه به منابع و دستگاه‌های ذیربط و از همه مهم‌تر، مرتبط‌بودن موضوع انتخابی با رشتۀ تحصیلی دانشجو، باید در نظر گرفته شود. استاد راهنما و کمیته علمی تحصیلات تکمیلی، موظف‌اند با بررسی‌های پیشین، افق روشنی را برای انتخاب موضوع فرا راه دانشجویان قرار دهند.

ارتباط اعضای این کمیته علمی با اعضای گروه‌های آموزشی و پژوهشی و با پیشرفت‌های علمی در سطح کشور و جهان و سازمان‌های علمی، پژوهشی و کاربردی می‌تواند در تقویت این امر مؤثر باشد.

بهتر است که سازمان‌های علمی ـ پژوهشی، فهرستی از زمینه‌های مورد علاقه و اولویت‌های کاری خود را در اختیار طلاب عالِم و فرهیخته قرار دهند تا ارتباط وثیقی بین پژوهش‌ها و به‌کارگیری آنها در عرصه‌های مورد نیاز و کاربردی فراهم آید.

در واقع، طرح تحقیق پژوهشگر، برنامهٔ اجرایی مشخصی برای انجام طرح است. این طرح، همانند قطب‌نما جهت‌گیری پژوهش را نشان می‌دهد. با تأیید طرح پژوهشی، بسیاری از اختلاف‌های ضمن کار کاهش می‌یابد. با طرح تحقیق، زمان بندی کار تنظیم و هر کدام در وقت خاص خود انجام می‌شود. پژوهشگر برای نوشتن طرح تحقیق نباید انتظار داشته باشد که آن را در کوتاه‌ترین زمان ممکن تدوین کند، بلکه گاهی لازم است چندین بار قالب طرح را درهم بریزد و یا با یافتن محتوایی نو، فصولی را بیفزاید یا فصلی را بردارد و یا چینش فصول را در هم بریزد تا بتواند به اسلوب و طرح قابل قبولی دست یابد. پژوهشگر برای تهیهٔ طرح، می‌تواند به شیوهٔ زیر عمل کند:

۱. آنچه در ذهنش خطور می‌کند و قرار است یادداشت کند، بدون تقدم و تأخر ثبت کند؛ ۲. کارهای پیش رو را در عبارت یا سطری مکتوب کند؛ ۳. با کاوش ذهنی دریابد که چه چیزی را از قلم انداخته است؛ ٤. عبارت‌ها و محتوا را منظم کند؛ ۵. به فکر تهیه فصل و زیرفصل‌ها باشد و آنگاه آن را مرتب کند؛ ٦. با استفاده از نشانه‌گذاری‌ها با حروف یا عدد، عناوین اصلی و فرعی هر فصل و زیرفصل را مشخص کند.

ارکان طرح تحقیق

به طور معمول، طرح‌های تحقیقاتی در کاربرگ‌های از پیش تعیین شده، ارایه می‌شود که باید براساس آنها اقدام کرد. عناصر علمی طرح پژوهشی که در حقیقت، از ارکان اصلی پژوهش‌اند و باید در یک طرح تحقیقی لحاظ شوند، عبارت‌اند از:

۱.عنوان فارسی / انگلیسی؛ ۲. کلید واژه (واژگان کلیدی)؛ ۳. بیان مسئله[۱]و تعیین قلمرو آن؛ ٤. سؤال‌های تحقیق؛ ۵. چارچوب نظری؛[۲]و فرضیه تحقیق ٦. پیشینهٔ تحقیق؛ ۷. روش تحقیق؛ ۸. ضرورت تحقیق؛ ۹. زمان‌بندی؛ ۱۰.موانع و محدودیت‌های تحقیق؛ ۱۱. ساختار و فصل‌های پژوهش نامه؛ ۱۲.منابع پژوهش (فهرست منابع).

راهنمای تهیه گزارشتحقیق

گزارش تحقیق، خلاصه‌ای از گفتارها و نوشتارهایی است که قبلاً درباره موضوع معینی به رشته تحریر درآمده است. در واقع، هر گزارش پژوهشی که برای منظوری تهیه می‌شود، مطابق الگوی زیر از چهار بخش تشکیل شده است. البته الگوی اول، برای تحقیقات تجربی با رویکرد میدانی نوشته شده است و در قسمت پایانی به نحوه تهیه گزارش در تحقیقات کتاب‌خانه‌ای خواهیم پرداخت.

بخش اول: مقدمه و بیان مسئله و سایر موارد

۱. مقدمه

مقدمه کامل همان‌طور که خط مشی پژوهشی را تعیین می‌کند، اطلاعات روشن و دقیقی درباره آنچه موضوع مورد پژوهش انجام داده است و همچنین علت آن را به خواننده بازگو می‌کند. یک مقدمه خوب باید پاسخ‌گوی سؤالات زیر باشد:

الف) دلیل منطقی از اجرای پژوهش چیست؟

ب) چه ارتباط منطقی بین مسئله و طرح پژوهشی وجود دارد؟

ج) دلایل نظری که در پژوهش وجود دارد، چیست؟

د) چگونه این پژوهش با پژوهش‌های قبلی در ارتباط است؟

۲. مطالعه منابع مربوط به موضوع مورد تحقیق

بیشتر پژوهشگران، پژوهش خود را با بحث درباره مطالعاتی آغاز می‌کنند که قبلاً خود یا دیگران در زمینه موضوع مورد مطالعه انجام داده‌اند. مطالعه منابع مربوط به موضوع پژوهش، چکیده‌ای از پژوهش‌های انجام شده است. توجه داشته باشید در این قسمت، نیاز به ذکر جزئیات تحقیقات گذشته نیست. البته گاهی اوقات پژوهشگر، پژوهشی را گزارش می‌کند که کاملاً جدید است و با پژوهش‌های انجام شده قبلی ارتباط ندارد. مطالعه منابع مربوط به موضوع تحقیق، خواننده را با کارها و زمینه‌های قبلی و همچنین با حیطه موضوع مورد مطالعه آشنا می‌سازد. توجه داشته باشید مطالعه منابع نباید فقط شامل ذکر خلاصه‌هایی از تحقیقات انجام شده باشد. بهتر است که پژوهشگر عقاید خود را درباره معایب و محاسن پژوهش‌هایی که مطالعه می‌کند، ذکر کند. در تنظیم مطالعه منابع مربوط به موضوع مورد تحقیق باید به سؤالات زیر توجه داشته باشید:

الف) آیا پژوهش‌های انجام شده با موضوع مورد پژوهش ارتباط دارند؟

ب) آیا از ذکر جزئیات غیر ضروری خودداری شده است؟

ج) آیا در نتیجه‌گیری پژوهش، یافته‌ها و روش‌های به کار رفته، تأیید شده است؟

د) آیا ارتباط منطقی بین پژوهش‌های انجام شده و پژوهش مورد نظر نشان داده شده است؟

ه) آیا مطالعه منابع گذشته به صورت تقویمی انجام شده است؟

۳ و ٤. بیان مسئله و هدف

پژوهشگر بعد از مطالعه منابع مربوط به موضوع تحقیق، مسئله و هدف را به روشنی بیان می کند. بیان هدف یا هدف‌ها یکی از قسمت‌های مهم پژوهش است؛ زیرا این قسمت از تحقیق مشخص می‌کند که محقق در جست‌وجوی چه چیزی است. بدون بیان هدف‌ها، امکان ارزش‌یابی از کار محقق وجود ندارد. نتیجه‌گیری هر پژوهش به یافته‌های آن بستگی دارد و این امر بدون بیان هدف‌ها امکان‌پذیر نیست.

۵ و ٦. فرضیه و تعریف متغیرها

فرضیه عبارت است از انتظارات پژوهشگر درباره نتایج آینده پژوهش خود. وی پس از مطالعه تحقیقات انجام شده و تدوین مسئله به صورت دقیق و روشن، سؤال پژوهشی را با عنایت به ملاک‌های معین و مشخص به صورت فرضیه بیان می‌کند. پژوهشگر در پایان این قسمت از گزارش تحقیق، متغیرهایی را که در فرضیه بیان کرده است، به صورت عملیاتی تعریف می‌کند.

بخش دوم: روش اجرای تحقیق

در این قسمت از گزارش، پژوهشگر آنچه را انجام داده است یا به عبارت دیگر، آنچه را از آزمودنی‌ها خواسته است تا انجام دهند، شرح می‌دهد. اطلاعاتی که در این قسمت ذکر می‌شود، باید به نحوی باشد که خواننده پس از مطالعه بتواند عیناً آن را تکرار کند.

۱. آزمودنی‌ها

پژوهشگر در این قسمت، همه آزمودنی‌ها، ترکیب آنها به صورت گروهی و چگونگی انتخاب آنها را شرح می‌دهد. به عبارت دیگر، این قسمت از گزارش باید مشخص کند چند نفر آزمودنی در تحقیق مشارکت داشته‌اند. این عده چه کسانی هستند و چگونه انتخاب شده‌اند؟ آیا آنها را به صورت تصادفی از یک جامعه معین و تعریف شده، انتخاب کرده است؟ آیا آزمودنی‌ها، داوطلبانه در تحقیق مشارکت کرده‌اند؟ چنانچه در پژوهش از زیرگروه‌هایی استفاده شده است، روشی که بر اساس آن، آزمودنی‌ها در زیرگروه‌ها جایگزین شده‌اند، باید توضیح داده شود. به همین ترتیب، تعداد اعضای زیرگروه‌ها باید ذکر شود. (این در تحقیقات تجربی و میدانی انجام می‌شود)

۲. طرح پژوهشی

پژوهشگر در بسیاری از پژوهش‌هامجبور است آزمودنی‌ها را به دو یا چند گروه تقسیم کند تا هر گروه را در معرض متغیرهای مختلف قرار دهد. برای مثال، در طرح، گروهی در معرض متغیر مستقل (آزمایش) قرار می‌گیرد و گروه دیگر در معرض این متغیر قرار نمی‌گیرد (کنترل). طرح تحقیق در حقیقت به روشی اطلاق می‌شود که گروه‌های تحقیق به کمک آن تعیین و تنظیم می‌شوند؛ چون طرح تحقیق ارتباط نزدیکی با تجزیه و تحلیل آماری دارد. این قسمت از گزارش در برخی از مجلات تحت عنوان روش‌های آماری یا تجزیه و تحلیل آورده می‌شود.

۳. ابزار اندازه‌گیری

ابزار به وسیله یا وسایلی اطلاق می‌شود که از طریق اجرای آنها، اطلاعات جمع‌آوری می‌شود. شایان ذکر است که ابزار تنها به وسایل و تجهیزات اطلاق نمی‌شود، بلکه شامل همه مواردی است که پژوهش اقتضا می‌کند. برخی از پژوهشگران، ابزار به کار رفته را تحت عنوان تدارکات و لوازم پژوهش توصیف می‌کنند.

٤. روش جمع‌آوری اطلاعات

در این قسمت از گزارش، پژوهشگر نحوه اجرای پژوهش را توضیح می‌دهد. در این توضیح، او باید فعالیت‌هایی را که آزمودنی انجام داده‌است و همچنین آزمون‌های اجرا شده را شرح دهد. به منظور دست‌یابی به این هدف، پژوهشگر باید پاسخگوی سؤالات زیر باشد:

الف) پژوهش در کجا انجام شده است؟

ب) چه کسی پژوهش را انجام داده است؟

ج) آزمودنی‌ها فعالیت‌های پژوهشی را در چه مدت انجام داده‌اند؟

د) آیا آزمودنی یا آزمودنی‌هایی وجود داشته‌اند که مشارکت خود را در پژوهش تا آخر ادامه نداده باشند؟

بخش سوم: بحث و نتایج

سومین بخش گزارش تحقیق، بحث درباره نتایج است. این قسمت از گزارش به تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده، اختصاص دارد. به عبارت دیگر، در این قسمت، پژوهشگر نحوه تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده را توضیح می‌دهد. نتایج تجزیه و تحلیل آماری اطلاعات جمع‌آوری شده را می‌توان به یکی از صورت‌های زیر گزارش داد:

الف) به صورت نثر و با استفاده از جملات مناسب؛

ب) خلاصه و طبقه‌بندی کردن نتایج در جدول.

۱. یافته‌های پژوهش

این قسمت از گزارش با یک پاراگراف که محتوای آن عبارت است از تعریف متغیر وابسته و آزمون‌های آماری به کار برده شده در تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده، مشروع می‌شود. چنانچه در تجزیه و تحلیل از یک روش یا آزمون استثنایی استفاده شده است، این روش یا آزمون باید شرح داده شود. در این قسمت، برای خلاصه کردن و طبقه‌بندی داده‌های تجزیه و تحلیل شده، از جدول استفاده می‌شود. برای هر جدول باید عنوان و شماره مناسبی انتخاب کرد.

۲. بحث درباره یافته‌ها

این قسمت از چند پاراگراف تشکیل شده است. معمولاً تعداد پاراگراف‌ها برابر با تعداد متغیرهای وابسته‌ای است که در پژوهش وجود دارد و به عبارت دیگر، در این قسمت، هر یک از متغیرهای وابسته در یک پاراگراف بررسی می‌شوند. محتوای هر پاراگراف عبارت است از نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها و تفسیر نتایج آنها. در تفسیر باید معنی یافته و دلایل به دست آمدن آنها ذکر شود. سرانجام یافته را باید با نتایجی که در مطالعه منابع مربوط به موضوع تحقیق آمده است، مقایسه کرد. باید توجه داشت که قسمت اخیر اهمیت زیادی دارد.

۳. محدودیت‌ها

پژوهشگر در این قسمت، همه عواملی را که ممکن است قابلیت تعمیم‌پذیری یافته‌های پژوهش را کاهش داده باشند، تفسیر و فهرست‌بندی می‌کند. در حقیقت، پژوهشگر باید به ارزش‌یابی تأثیر محدودیت‌ها روی نتایج، اشاره کند.

٤. پیشنهادها و کاربردها

در این قسمت، از اهمیت یافته‌های تحقیق بحث می‌شود. پژوهشگر بر اساس یافته‌های پژوهش، پیشنهادهای لازم را با موارد استفاده آنها ذکر می‌کند. باید توجه داشت که پیشنهادهای اجرایی یا نظری خود پژوهشگر نیز در این قسمت مطرح می‌شود.

بخش چهارم: خلاصه و نتیجه‌گیری

آخرین قسمت از گزارش تحقیق از سه تا پنج صفحه چکیده تحقیق و نتایجی که به دست آمده، تشکیل شده است. در این قسمت، به صورت خیلی فشرده، مسئله، فرضیه، روش اجرا و نتایج به دست آمده بیان می‌شود. در پایان، نتایجی که بر اساس تجزیه و تحلیل داده‌ها حاصل شده‌اند، فهرست‌بندی می‌شود.

۱. منابع

منابع گزارش تحقیق شامل فهرستی از کتاب‌ها و مقالاتی است که پژوهشگر در پژوهش خود از آنها استفاده کرده است و آنها را به صورت الفبایی تهیه و تنظیم می‌کند. در تهیه و تنظیم این فهرست باید همه اطلاعات کتاب‌شناسی گنجانده شود.

۲. ضمایم

گاه‌گاهی بد نیست اطلاعات بیشتری هم به گزارش تحقیق اضافه شود. یک ضمیمه ممکن است شامل تصویری از مجموع اطلاعات جمع‌آوری شده، دستورهای داده شده به آزمودنی یا اطلاعات خامی باشد که برای پژوهشگران دیگر، مفید باشد. فایده تهیه ضمایم، فراهم کردن زمینه‌ای برای تکرار پژوهش است. در بیشتر موارد، استفاده از ضمایم موجب می‌شود مجموعه گزارش، روان‌تر از موقعی خوانده شود که اطلاعات اضافی در خود متن گنجانده شود. (دلاور، ۱۳۷۶، مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و تربیتی)

اجزای اصلی یک گزارش تحقیق

در مورد دیگر پژوهش‌های غیر میدانی و تجربی به روش زیر می‌توان عمل کرد. این روش را در تحقیقات اسنادی و کتاب‌خانه‌ای می‌توان به کار گرفت:

۱. صفحه اول (روی جلد) شامل: نام، عنوان تحقیق، مجری یا مجریان، تاریخ اجرا؛

۲. فهرست؛

۳. خلاصه یا چکیده (بین ۱۵۰ تا ۲۰۰ کلمه) شامل: مقدمه، هدف، روش کار و نتیجه؛

مقدمه شامل بیان مسئله، اطلاعات زمینه‌ای، تحلیل مسئله، مرور و بررسی‌های قبلی، اهداف، روش گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات است.

٤. یافته‌ها: آنچه که از طرح پژوهش به دست آمده است؛

۵. بحث و نتیجه‌گیری: شامل مهم‌ترین یافته‌ها، نقاط قوت و ضعف تحقیق، محدودیت‌ها و مشکلات موجود هنگام پژوهش است. اشاره کردن یا مقایسه نتیجه این تحقیق با مطالعات دیگران و نتیجه گیری نهایی نیز در این بخش می گنجد.

٦. پیشنهادها؛

۷. فهرست مراجع؛

۸. ضمایم.

مراحل تحقیقدر پایان نامه نویسی

مراحل تحقیق به مرحلهٔ عمومی و اختصاصی تقسیم‌بندی می‌شوند:

اول)مراحل عمومی تحقیق

تحقیقات برای اجرایی شدن، باید این سه مرحله را پشت سر بگذارند:

الف) طراحی؛ ب) اجرا؛ ج) نگارش.

الف) طراحی

در این مرحله، محقق برای تهیه و تصویب طرح، فعالیت‌های زیر را انجام می‌دهد:

یک ـ انتخاب موضوع؛ دو ـ انتخاب استادان راهنما و مشاور؛

سه ـ تعریف موضوع؛ چهار ـ انتخاب عنوان؛ پنج ـ تعریف مصطلحات؛ شش ـ منبع شناسی؛ هفت ـ مطالعهٔ پیشینه تحقیق؛ هشت ـ مطالعهٔ ریز موضوع‌ها؛ نه ـ تحدید ریز موضوع‌ها؛ ده ـ تنظیم ریز موضوع‌ها؛ یازده ـتعیین روش تحقیق؛ دوازده ـزمان بندی؛ سیزده ـتکمیل فرم طرح تحقیق؛ چهارده ـتأیید استادان راهنما و مشاور؛ پانزده ـتصویب کمیتهٔ تحصیلات تکمیلی.

ب) اجرا

در این مرحله، اطلاعات لازم گردآوری می‌شود و با بررسی آنها، تجزیه و تحلیل لازم صورت می‌گیرد. در حقیقت، این بخش در دو مرحله انجام می‌شود:

یک ـ گردآوری و تتبّع؛ دو ـ اندیشه ورزی یا تدبّر.

درمرحله گردآوری،به کتابخانه‌ها،به ویژه کتابخانه‌های تخصصی مراجعه و منابع مورد نیاز واکاوی و از آنها یادداشت‌برداری می‌شود. سپس، دسته‌بندی اطلاعات گردآوری شده، سامان‌دهی می‌شوند و در مرحله دوم، بر روی این یافته‌ها بررسی‌های فکری و ژرف‌نگری مدبرانه‌ای به عمل می‌آید. ناگفته نماند که روش اجرایی در مطالعات میدانی متفاوت است که در جای خود بیان شده است.

ج) نگارش

این مرحله در سه فاز صورت می‌گیرد:

یک ـ چرک نویس؛

دو ـ بازبینی؛

سه ـ پاک نویس.

در مرحله چرک نویس، مطالب بدون وسواس و بازنگری نوشته یا تایپ می‌شوند. در مرحله بازبینی، مطالب چند بار مرور و کار ویرایش انجام می‌شود و سرانجام در مرحله پاک نویس یا تایپ پایانی، اصلاحات را لحاظ می‌کنند. در حال حاضر، استفاده از نرم افزار «فیش نویس»، (one note) یا تایپ در محیط (word) توصیه می‌شود.

پیش نیازهای تحقیق عمومی

بعضی از پیش نیازهای تحقیق که در مرحلهٔ عمومی تحقیق انجام می‌گیرد، عبارت‌اند از:

۱. انتخاب استادان راهنما و مشاور[۳]

به طور معمول، «استاد راهنما» با پیشنهاد محقق و «استاد مشاور» با پیشنهاد استاد راهنما انتخاب می‌شود هر چند که امروزه این رویه متداول نیست. انتخاب این اساتید پس از تأیید کمیتهٔ تحصیلات تکمیلی قطعیت می‌یابد. این اساتید در تمام مراحل تحقیق، اعم از طراحی، اجرا و نگارش، راهنمایی و نظارت دارند و در کنار محقق خواهند بود. بنابراین، ضروری است که طرح تحقیق، با کمک و مشورت آنها تهیه شود.

مهم‌ترین شرایط و وظایفی که این اساتید باید داشته باشند، عبارت‌اند از:

الف) احاطه و اشراف علمی در رشتهٔ مربوط به موضوع تحقیق؛

ب) برخورداری از سابقهٔ پژوهشی و آشنایی لازم به روش تحقیق؛

ج) تأیید موضوع تحقیق انتخابی محقق؛

د) کمک و انجام مشاوره با محقق در تهیه طرح؛

ه) راهنمایی و نظارت مستمر بر حسن اجرای تحقیق؛

و) تأیید و امضای اتمام تحقیق در چارچوب طرح مصوب.

۲. انتخاب موضوع

در این مرحله، با همیاری استاد راهنما و مشاور، باید بررسی کرد که چگونه و با مراجعه به چه منابعی برای شناسایی و انتخاب موضوع باید اقدام کرد و کدام موضوع، شایستهٔ بررسی است. (هر موضوعی، ارزش پژوهش را ندارد.) یک موضوع قابل پژوهش، باید ویژگی‌های زیر را دارا باشد:

الف) سودمند و نتیجه بخش بودن

ممکن است تحقیقی در عین نوآمد بودن، مشکل مهم علمی یا کاربردی‌ای را حل نکند. بنابراین، شایسته است موضوع انتخابی، در صدد برطرف ساختن نیازهای علمی و کاربردی باشد.

ب) تناسب با فرصت محقق

گاهی بعضی از تحقیقات در محدودهٔ زمانی معینی باید انجام شوند و پژوهشگر نیز به علت درگیری‌های شخصی و پذیرش مسئولیت‌های جانبی از عهدهٔ این تحقیق در زمان بندی معینی برنمی‌آید.

ج) توجه به کمیت تحقیق

گاهی موضوع انتخابی و دامنه آن، بسیار گسترده است و از نظر کمی، فراوانی مطالب را به همراه دارد. در چنین وضعیتی، محقق باید به تناسب موضوع به کمیت و حجم درخواستی توجه داشته باشد.

د) دست‌یابی به منابع کافی

یکی از عوامل مؤثر در تحقق پژوهش، تتبع و جست‌وجو در منابع تحقیق است. اهمیت این پایه به قدری است که بدون آن، امکان تتمیم کار وجود ندارد. بدون در اختیار داشتن منابع کافی، نمی‌توان ابعاد موضوع را مورد بررسی قرارداد.

ه) صراحت و شفافیت موضوع تحقیق

موضوعی که انتخاب می‌شود، باید صریح و شفاف بوده و چارچوب و حدود و اجزای آن معین باشد و این در صورتی محقق می‌شود که بتوانیم تعریفی جامع و مانع از موضوع ارایه دهیم.

۳. تعریف موضوع

پس از انتخاب موضوع، نوبت به ارایه تعریفی منطقی و شفاف می‌رسد. برای تبیین مفهومی موضوع، باید موارد زیر در نظر گرفته شوند:

الف) تعریف باید شفاف و روشن باشد. بنابراین، در تعریف موضوع نباید از الفاظ مبهم و چند پهلو استفاده کرد؛

ب) تعریف باید جامع باشد و به عبارتی، گسترهٔ موضوع را از هر زاویه‌ای پوشش دهد؛

ج) تعریف باید مانع باشد، بدین معنا که ابعاد پیش‌بینی نشده در موضوع را شامل نشود.

٤. انتخاب عنوان

عنوان باید به خوبی بیانگر موضوع تحقیق باشد. بنابراین، از آوردن الفاظ صرفاً ادیبانه و شاعرانه بدونِ اشعار به مباحث تحقیق، باید به شدت پرهیز کرد. عنوان نباید مبهم و چندپهلو باشد. افزون بر این، برای انتخاب عنوان نباید از کلمات زاید و هم معنا استفاده کرد.

٥. منبع شناسی

منظور، آشنایی اجمالی با آخرین و معتبرترین آثاری است که در زمینهٔ موضوع تحقیق نوشته شده است. بدین ترتیب، می‌توان به دائرةالمعارف‌ها، فهرست برگه‌های موضوعی کتابخانه‌های عمومی و تخصصی، کتاب شناسی اختصاصی، مراکز اطلاع‌رسانی رایانه‌ای، مجله‌های تخصصی، تازه‌های نشر، مقاله‌ها، چکیده پایان‌نامه‌ها، مراکز پژوهشی، کتاب نامه‌های کتاب‌ها یا مقاله‌های تخصصی و کتاب‌شناسی پایان‌نامه‌ها مراجعه کرد. همچنین می‌توان از اهل فن و متخصصان امر نیز کمک گرفت.

بهتر است در استفاده از منابع ـ که برخی از ویژگی‌های آن در ادامه آمده ـ به نکته‌های زیر توجه کنید:

الف) تناسب مطالب منبع با موضوع‌ها تحقیق؛

ب) دست اول بودن منبع؛

ج) چاپ جدید با اضافات و تجدیدنظر؛

د) تازگی مطالب؛

ر) وجود معیارهای علمی، همچون آمار و ارقام و جداول و نمودارها؛

ز) داشتن فهرست‌های موضوعی، اعلام و نمایه‌های دیگر؛

ح) دقت نویسنده منبع در ارجاع و استنادها؛

ن) برخورداری از ادبیات روان؛

و) اعتبار و شهرت و مقبولیت نویسنده در مجامع علمی و عمومی؛

ی) مرتبط بودن بیشترین بخش منبع با موضوع تحقیق؛

ه) آثار اولویت‌دار و مشحون از نقد و بررسی دیدگاه‌های گوناگون.

ویژگی‌های یک منبع معتبرعبارتند از:

اصالت منبع (مؤلف شناخته شده، صحت انتساب به نویسنده و مصون از جعل و تحریف)؛ **شهرت علمی مؤلف؛ قدمت** (دست اول بودن یا نزدیک به صاحب اصلی)**؛ جامعیت** (حاوی دیدگاه‌های گوناگون اعم از موافق و مخالف)**؛ وثاقت** (صداقت و امانت‌داری محقق در نقل دیدگاه)**؛ اتقان محتوا** (قوت تحلیل و استدلال و برخوردار از مستندات و ارجاعات معتبر)؛ **نوآوری** (داشتن دیدگاهی نو و دانشی جدید).

البته این بدان معنا نیست که هر منبعی تمام شرایط بالا را داشته باشد چه اینکه بعضی از علوم از سابقه و قدمت آنچنانی برخوردار نیستند بنابراین منظور از سابقه به زمان رویش هر علمی باز می‌گردد.

٦. پیشینه شناسی

فلسفه مطالعه پیشینۀ موضوع، جلوگیری از تکرار و دوباره کاری است. عموماً در هر تحقیقی نیاز به بررسی در پیشینه کار می‌باشد، اگر در این مرحله مشخص شود که در زمینۀ موضوع، جنبه‌های پژوهش نشده و مسائل پاسخ نیافته-ای وجود دارد و یا آن ابعاد و پاسخ‌ها به درستی تنقیح نشده، موضوع تحقیق به طور قطعی انتخاب می‌شود. با این کار، حاصل تحقیقات گذشتگان مورد استفاده قرار می گیرد و زوایای مبهم و سؤال‌های پاسخ داده نشده در مورد موضوع روشن می‌شود. در پیشینۀ تحقیق، باید به این سؤال‌ها پاسخ دهید:

الف) آخرین تحقیقاتی که بر روی موضوع صورت گرفته، چیست؟

ب) چه بخشی از این تحقیقات، با ریز موضوع تحقیق ما ارتباطدارد یا ندارد؟

ج) چه بخش‌هایی از این منابع، در عین هم‌سویی با ریز موضوع‌ها از اتقان و تنقیح کافی، برخوردار نیست؟

از رهگذر این سؤال‌ها، هم به ریز موضوع‌های ناکاویده و هم به ریز موضوع‌ها منقّح نشده می‌رسیم که در آن صورت، این موارد، قابل بررسی خواهد بود. البته در نقل اقوال و دیدگاه‌های پیشینیان، باید رعایت امانت داری صورت گیرد و مطالب‌شان تقطیع نشود و به ویژه آنجا که به مقصود مؤلف لطمه وارد می‌سازد، ذکر اقوال و نظریه و ترتیب تاریخی آن مراعات شود. در بیان اقوال علما، از منابع دسته اول و نزدیک به صاحبان آنها استفاده و در نقل نظرها، جانب اعتدال و عفت کلام را رعایت کنید.

٧. مطالعه ریز موضوع

بررسی اجزا و جزئیات موضوع، دارای فواید زیر است:

الف) ابعاد و محدودۀ تحقیق را مشخص می‌سازد؛

ب) محقق را از حاشیه روی و انحراف از مسیر تحقیق باز می‌دارد؛

ج) سبب رعایت زمانبندی می‌شود؛

د) در ارزیابی پیشرفت تحقیق، به عنوان معیار عمل می‌کند.

برای تعیین ریز موضوع‌ها، باید با در نظر گرفتن ابعاد ناپژوهیده یا تنقیح نیافته، به مطالعۀ شمار قابل توجهی از منابع پرداخت و مطالب مربوط به آنها را یادداشت‌برداری کرد. عناوین این یادداشت‌ها، می‌تواند، ریز موضوع‌های تحقیق را تشکیل دهد.

اگر موضوع تحقیق، شیء باشد، ریز موضوع‌های آن اجزای آن است و چنانچه مفهومی کلی باشد، مصادیق و افراد آن و اگر واقعه باشد، عوامل پدید آورنده، مراحل وقوع و آثار آن و چنانچه نظریه باشد، مبانی و اصول، ادله و مؤیدها، شبهات و ایراداتی است که دربارۀ آن مطرح شده است. ریز موضوع‌ها بسته به نوع تحقیق، متفاوت‌اند. برای نمونه، ریز موضوع‌های تحقیق، در پژوهش‌های متن محور، عبارت‌اند از: مقابله تصحیح؛ استخراج مآخذ؛ استدراک مآخذ؛ استدراک مطالب؛ شرح اعلام؛ توضیح الفاظ غریب؛ شرح عبارات مجمل و مغلق؛ ترجمه؛ گردآوری؛ نمایه‌سازی؛ شرح حال مؤلف؛ شرح نسخه‌ها و اعتبار و اهمیت و آدرس آنها؛ نقد و....

ریزموضوع‌های تحقیق مسئله محور نیز شامل: بیان مسئله؛ ذکر اهمیت مسئله؛ طرح دیدگاه‌ها؛ بیان ادلّه دیدگاه‌ها؛ نقد دیدگاه‌ها؛ دیدگاه برگزیده؛ ادلّۀ دیدگاه برگزیده؛ شبهات دیدگاه برگزیده؛ پاسخ شبهات.

۸. تحدید ریز موضوع‌ها

چه بسا، ممکن است بر اثر تتبع و تدبر روی موضوع، ریز موضوع‌های فراوانی شناسایی شوند که پرداختن به تمام آنها، مطلوب و مقرون به صرفه نیست. از این رو، باید اولویت‌ها را مشخص و بقیه را از چرخه کار خارج کرد؛ زیرا:

الف) برخی از ریز موضوع‌ها، پیش از این بررسی شده و نو و ناپژوهیده نیستند؛

ب) بعضی، نتایج علمی و یا کاربردی چندانی ندارند؛

ج) بررسی برخی از ریز موضوع‌ها، در توان علمی محقق نیست؛

د) با توجه به فرصت و زمان بندی کار، امکان و مجال پرداختن به تمام ریز موضوع‌ها وجود ندارد؛

ن) شماری از ریز موضوع‌ها، چندان مورد علاقهٔ محقق نیست؛

و) برای برخی از ریز موضوع‌ها، منابع کافی وجود ندارد یا در دسترس نیست؛

ه) برخی از ریز موضوع‌ها، خود دامنهٔ بسیار گسترده‌ای دارند.

۹. تنظیم ریز موضوع‌ها

پس از اولویت بندی ریز موضوع‌ها باید:

الف) ربط میان ریز موضوع‌ها و سیر تقدم و تأخر آنها با نظام بخشی، آشکار شود؛

ب) نواقص کار و اینکه در میان ریز موضوع‌ها، چه چیزهایی است که هنوز نیامده و باید تکمیل شود، مشخص شوند؛

ج) تمام ریز موضوع‌های مترادف را می‌توان یکسان ساخت؛

د) با تنظیم ریز موضوع‌ها، باید شاکلهٔ تحقیق و به عبارتی، بخش‌ها و فصول را مشخص کرد.

برای تنظیم ریز موضوع‌ها باید دو کار مهم انجام داد:

یک ـ دسته‌بندی: در این مرحله، تمام ریز موضوع‌های با یک عنوان عام، در یک دسته قرار می‌گیرند. سپس، هر چند دسته از آنها هم، تحت عنوان یک دستهٔ عام‌تری قرار می‌گیرند و بدین ترتیب، طرح فصل‌ها و ریز فصل‌ها ریخته می‌شوند.

دو ـ مرتب سازی: در این مرحله، مشخص می‌کنیم که کدام ریز موضوع یا کدام دسته از ریز موضوع‌ها، به لحاظ تاریخی یا منطقی بر دیگری تقدم دارند. آنگاه با رعایت این تقدم و تأخر، به مرتب‌سازی می‌پردازیم. در این حال، هر چند که در کلیت طرح تحقیق، تغییری ایجاد نمی‌شود، اما در برخی از اجزای طرح و بعضی از ریز موضوع‌ها، تغییراتی رخ می‌دهد.

۱۰. تعریف اصطلاح‌ها

چنانچه در طرح، واژگان و مصطلح‌هایی به کار رفته باشد که معانی گوناگونی داشته باشند یا محقق از آنها، معانی ویژه‌ای را قصد کرده باشد، تعریف آنها ضروری است. هدف از این تعریف‌ها هم، روشن ساختن مقصود محقق در طرح تحقیق است. محقق باید از جعل اصطلاح بپرهیزد و مصطلح‌ها را در همان معانی معهود و آشنا به کار ببرد؛ مگر اینکه مفهومی را که محقق اراده کرده، با معانی معهود و آشنا مطابقت نداشته باشد که در این صورت، تصریح و توضیح آن ضروری است.

۱۱. تعیین روش تحقیق

اجرای تحقیق، در دو مرحلهٔ «تتبع» و «تدبّر» انجام می‌گیرد و برای هر مرحله هم باید روش خاص آن را پیش‌بینی کرد. در مرحلهٔ تتبع باید مشخص شود که آیا تحقیق، به روش اسنادی «کتاب‌خانه‌ای» انجام می‌گیرد یا «میدانی» و

یا هر دو. سپس، در مورد جزئیات هر یک نیز باید توضیح داد. در صورت کتابخانه‌ای بودن روش تحقیق، باید روشن شود که اطلاعات لازم چگونه گردآوری می‌شود در یک مرحله یا فصل به فصل؟ با چه شیوه‌ای یادداشت برداری می‌شود؟ چه فیش‌هایی و با چه ویژگی‌هایی مورد استفاده قرار می‌گیرند؟ کتابخانه‌های مورد مراجعه کدامند؟ و...

در مرحلهٔ تدبّر نیز باید در مورد روش به طور کامل توضیح داده شود و دستاوردهای تحقیق، از یک روش منطقی پیروی کند.

۱۲. زمان‌بندی

در زمان‌بندی تحقیق، باید دقیقاً مشخص شود که هر مرحله از تحقیق (اعم از اجرا یا نگارش) و نیز کل تحقیق، طی چه مدتی به انجام می‌رسد. زمان‌بندی تحقیق اهمیت بسیاری دارد و فواید آن عبارت‌اند از:

الف) از نظر روانی سبب می‌شود محقق، مراحل تحقیق را در مدت معین شده، انجام دهد؛

ب) با زمان‌بندی تحقیق، میزان پیشرفت کار مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. مطابق زمان پیش‌بینی شده، درمی‌یابیم که به چه میزان کار تحقیق پیش رفته و با چه شتابی می‌توان آن را به موقع پایان داد. همچنین، می‌توان پیش‌بینی کرد که برای مرحله گردآوری، تدبّر و اندیشه ورزی و نگارش هر یک از فصول، باید چه زمانی را در نظر گرفت.

۱۳. پر کردن فرم طرح تحقیق

اطلاعات به دست آمده بهتر است، ابتدا در فرم پیش نویس نوشته شود و به رؤیت استادان راهنما و مشاور برسد و با انجام اصلاح‌ها و تأیید نهایی اساتید، به فرم اصلی منتقل شود. به طور معمول، در مراکز حوزوی و دانشگاهی بدین منظور فرمی لحاظ شده است.

۱۴. تأیید استادان راهنما و مشاور

پس از تکمیل فرم اصلی، باید این فرم به تأیید و امضای استاد راهنما و مشاور برسد.

۱۵. تصویب کمیتهٔ تحصیلات تکمیلی

در آیین نامه‌های دوره تحصیلات تکمیلی، این طرح باید به تأیید و امضای کمیتهٔ تحصیلات تکمیلی برسد. به طور معمول، این کمیته در سطح گروه آموزشی یا در سطح دانشکده و حتی در سطح دانشگاه، شورایی به نام شورای تحصیلات تکمیلی پیش‌بینی شده است.

دوم) مراحل اختصاصی تحقیق

تحقیق به اعتباری، یا متن پژوهی است و یا مسئله پژوهی که هر کدام از آنها هم مراحل خاص خود را دارد.

الف) مراحل متن‌پژوهی

۱. انتخاب متن؛ ۲. معرفی متن؛ ۳. تعیین ریز موضوع‌ها؛ ٤.تحدید ریز موضوع‌ها؛ ۵. گردآوری متن (در صورتی که متن پراکنده باشد)؛ ٦. تنظیم متن (در صورت تنظیم نبودن)؛ ۷.اندیشه ورزی بر متن؛ ۸. نگارش.

ب) مراحل مسئله‌پژوهی

۱. انتخاب مسئله؛ ۲. بیان مسئله؛ ۳. تعیین ریز مسائل؛ ٤. تحدید ریز مسائل؛ ۵. بیان نظریه؛ ٦. بیان فرضیه؛ ۷. گردآوری مطالب؛ ۸. تحلیل و استنتاج؛ ۹. نگارش.

۱.گاهی می‌تواند دو یا چند مسئلۀ مرتبط در پایان نامه های سطح۳ یا ٤ مورد بررسی قرار گیرد.

۲. از آنجایی که در پایان‌نامه‌های حوزوی به چهارچوب نظری توجهی نمی‌شود، در کنار فرضیه آمده، وگرنه می‌تواند در پژوهش‌های علمی جایگاه جداگانه‌ای داشته باشد. البته بعضی از پایان نامه‌ها به چارچوب نظری نیازی ندارند. اما در تحقیقات بنیادی و نظری یا برای تبیین و توضیح و تکمیل یک نظریه، از ارایه چارچوب تئوریک و هدایت تحقیق در مورد آن ناگزیریم.

۳. از آنجا که انتخاب موضوع و مشاوره با اساتید راهنما و مشاور در ابتدای کار، بسیاری از مشکل‌های ضمن تحقیق را بر طرف می سازد، بهتر است پژوهشگران پس از انتخاب اولیه موضوع با اساتید مشورت و به توافق دست یابند تا بعدها در انجام تحقیق، دچار دوگانگی در برداشت مفاهیم و محتوا نشوند و از همان آغاز کار در هدایت موضوع‌ها به سوی مسئله محوری و تعیین حدود و دامنۀکار با اساتید به تفاهم لازم نایل آیند. بعضی از صاحب‌نظران، حتی انتخاب استاد را بر انتخاب موضوع مقدم می‌دانند، نه اینکه استاد برای محقق انتخاب موضوع کند، بلکه با تعامل و هم‌فکری به مسئله مشترک دست یابند.